

Chronology of Shams Tabrizi Khoy Site based on Pottery Obtained from Archaeological Excavations

Afrasiab Garavand¹; Ardeshir Javanmardzadeh²;
Seyed Mehdi Hosseini³; Fatmeh Malekpour⁴

Type of Article: **Research**

Pp: 259-288

Received: 2022/05/17; Accepted: 2022/08/24

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.259>

Abstract

Khoy county, as one of the archeological fields of Iran, has been one of the most important centers for the presence of human societies, and the process of formation of ancient societies from prehistoric to historical and Islamic eras is quite obvious and can be explored. One of the landmarks of this city is Shams Tabrizi, which is located in the northwest of Khoy county between Rabat neighborhood and Imamzadeh neighborhood, and on its southern front, there is a monument called Shams Tabrizi minaret. This area was excavated in 2007, in 2018, with the aim of studying the layers and archaeological deposits and being aware of the existence of cultural periods, by creating 3 boreholes in the northern and eastern parts. This research is the result of studying the pottery data of the mentioned area. Accordingly, the main question of this research is posed as follows; Given the diversity of pottery species and their adaptation to other sites, what cultural periods does the site chronology include? Findings of this study; The pottery of this area is classified into two main groups of glazed pottery (monochrome pottery, multicolor painting on glaze and painting under glaze and Esgrafiato) and unglazed (molded and ordinary pottery) based on the typology of pottery. And their adaptation to other areas should be said; Shams Tabrizi Khoy area is a settlement belonging to the Middle Ages to the late Islamic period. The peak of prosperity of this area was related to the Middle Islamic centuries and it should also be noted that the pottery index species show close similarities with other centers in the northwest and west. It indicates the existence of an extensive communication and cultural network in the region, and historical texts and travelogues reinforce this conclusion.

Keywords: Khoy County, Shams Tabrizi Area, Pottery, Chronology.



Motala-e Bastanshenasi-e Parsch

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).

Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

© The Author(s)



1. PhD in Archaeology, Head of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Khoy and Salmas Cities, Khoy, Iran. (Corresponding Author).

Email: garavand.afra@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran

3. Post Doctorate in Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran

4. M. A. in Archeology, Department of Archaeology, General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of West Azerbaijan, Khoy, Iran

Citations: Garavand, A.; Javanmardzadeh, A.; Hosseini Niya, S. M. & Malekpour, F., (2024). "Chronology of Shams Tabrizi Khoy Site based on Pottery Obtained from Archaeological Excavations". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(27): 259-288. doi: <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.259>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-573-en.html>

Introduction

The city of Khoy has been an important gateway and a crossroads for trade in distant and nearby lands. This area, due to its location in communication centers, connects to the Urmia Lake basin on one side, the southern Caucasus region on the other side, and the eastern Anatolia, making it strategically important for prehistoric societies and significant in studies related to the formation of societies. The region's archaeological explorations indicate that the oldest settlements in the area date back to the late Neolithic period (sixth millennium BCE). The environmental and biological components of the region have created favorable conditions for permanent and temporary settlements in various cultural periods, playing a very important role throughout history. Despite its great importance in Iranian archaeology, this region has received less attention. However, archaeological findings and historical documents attest to the significance of this region in cultural periods. In the field of archaeology, ceramic findings in the stratigraphy of sites and the study of cultural changes are of great importance. Systematic research on the types of ceramics in the Shams Tabrizi Khoy area is no exception to this rule. Given the lack of attention to this site in Iranian archaeology studies, it is necessary to investigate and study these data, as archaeological findings and historical documents indicate the importance of this region in cultural periods. The study of ceramic typology in this region is essential for understanding the prosperity and decline of the city, as well as cultural and trade relations with neighboring regions. Therefore, the main objective of this research is to study the Islamic period ceramics of this site, their typology, and relative stratigraphy. In the study of ceramics resulting from excavation and considering the type of data, the following questions are raised: 1) Which areas have similarities with the incised ceramics in this site? 2) Which regions have similarities with the turquoise-black ink ceramics of this site? 3) Based on the comparative study of ceramic types, what are the fundamental steps in understanding the prosperity and decline of the city and its cultural and trade relations with neighboring regions?

The Text of the Article

The Shams Tabrizi complex is located in the northwest of the city of Khoy, situated between the Rabat and Imamzadeh neighborhoods. Three trenches were created in the north and east fronts of the complex for identifying layers and accessing cultural deposits. Regarding the typology of ceramics in the Shams Tabrizi complex and their similarities with other complexes, it can be said that similar ceramics have been found in regions such as Rey, Sultaniyeh, Saveh, Sultanabad, Kashan, Hamadan, Bojnourd, Aqkand, Yazkand, Sultaniyeh, Sheikh Tappeh in Urmia, and others. Khoy was part of the Seljuk territories, especially under the Seljuk Rum branch, due to its strategic location on the trade route between the East and West. During the reign of Sultan Sanjar Seljuki, he appointed Khoy as a peer to Rey and considered Khoy and Rey as part of his special territories. The similarity of ceramic types with Rey is evidence of this statement. After

flourishing during the Seljuk era and suffering damage during the Mongol invasions, especially in 628 AH, Khoy gradually regained its prosperity during the Ilkhanid period. Ceramics from the Ilkhanid period have been found in this complex, comparable to complexes of that time. In the Safavid era, Khoy gained attention from Shah Ismail I, who chose it as his winter capital. Historical sources indicate that Islamic historians attribute Khoy's prosperity and fame to the middle centuries, particularly the 5th to 8th centuries AH. Ceramics from this period show undeniable similarities with complexes in eastern, western, and central Iran, likely due to cultural, economic, and trade exchanges between Khoy and those centers. Key ceramic types in this complex include multicolored underglaze, simple turquoise glazed ceramics, red and beige ceramics with black, blue, and purple patterns under and over turquoise and white glazes, orange and reddish ceramics with black patterns under yellow, turquoise, white, and aubergine glazes, orange ceramics with black and crackled (sgraffito) patterns under turquoise glazes, and unglazed ceramics.

Conclusion

Based on the archaeological studies and historical texts such as Ibn Hawqal, Masudi, Hamawi, and Emad al-Din Zakariya, Khoy has been a prosperous city during the Islamic period, especially from the 5th to the 8th centuries AD, due to its location on the East-West trade route. The pottery collection unearthed from the archaeological excavations of the Shams Tabrizi area also indicates that this region had cultural, commercial, and economic interactions with other centers during that time, reaching its peak during the Seljuk and Safavid periods. However, due to political and historical events, especially during the Ilkhanid and Safavid periods, all its cultural achievements were destroyed by invaders such as the Mongols and Ottomans (during the reign of Suleiman, Murad III, and Murad IV). Nevertheless, it has managed to regain its dynamism and greatness.

In this regard, the Shams Tabrizi area in Khoy is one of the prominent Islamic settlements in the region, possessing valuable cultural data, including diverse pottery artifacts. These pottery artifacts, classified based on comparative typology, belong to the Middle to Late Islamic periods and are divided into two main groups: glazed and unglazed pottery. The unglazed pottery consists of molded pottery and ordinary pottery, while the glazed pottery includes single-colored glaze, multi-colored glaze, overglaze painting, underglaze painting, and sgraffito. Due to the diversity of pottery types in terms of form, they mostly consist of various pottery bowls, and in terms of technique and decoration, they include distinctive types such as sgraffito, molded pottery, underglaze painting, and overglaze painting. Therefore, it can be said that pottery known as sgraffito in other regions such as Aqkand, Yazkand, Sultaniyeh, Sheikh Tappeh in Urmia, Hamadan, Kangavar, Taq-e Boştan, and Takht-e Soleiman, has been obtained, and in terms of style and technique, there are similarities between the turquoise pottery of this area and other regions in some cases. Similar turquoise pottery from this area has been obtained

in Sultanabad, Kashan, Sultaniyeh, Hamadan, Bojnourd, and other regions, and can be compared to them in this respect. The results of the study of different types of pottery in the Shams Tabrizi area indicate that the pottery of this area mainly belongs to the Middle Islamic periods.

Acknowledgments

At the end, Authors feel it necessary to express their gratitude to all the esteemed officials of the Cultural Heritage Organization of West Azerbaijan Province, especially the employees of the Archaeology Department, for their voluntary assistance in completing this research.

Observation Contribution

The first author contributed 40% and the second, third and fourth Authors contributed 20% each.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest while adhering to ethical publishing practices.

گاهنگاری نسبی محوطه شمس تبریزی خوی براساس مجموعه سفالی به دست آمده از کاوش باستان‌شناسی

افراسیاب گراوند^I؛ اردشیر جوانمردزاده^{II}؛ سیدمهدی حسینی‌نیا^{III}؛ فاطمه ملک‌پور^{IV}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۸۸ - ۲۵۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۲

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.259>

چکیده

شهرستان خوی به عنوان یکی از حوزه‌های باستان‌شناسی ایران، از مهم‌ترین کانون‌های حضور جوامع انسانی بوده است که فرایند شکل‌گیری جوامع باستانی از ادوار پیش از تاریخی تا دوران تاریخی و اسلامی در آن کاملاً مشهود و قابل کنکاش است. یکی از محوطه‌های شاخص این شهرستان، محوطه شمس تبریزی است که در شمال غربی شهر خوی در میان محله ربط و محله امامزاده قرار دارد و در جبهه جنوبی آن، بنای یادبودی موسوم به «مناره شمس تبریزی» قرار گرفته است. این محوطه در سال ۱۳۹۷ ه.ش. با هدف بررسی لایه‌ها و نهشته‌های باستان‌شناختی و آگاهی از وجود دوره‌های فرهنگی با ایجاد سه گمانه در قسمت‌های شمالی و شرقی مورد کاوش باستان‌شناختی قرار گرفت. این پژوهش نتیجه مطالعه داده‌های سفالین محوطه مذکور است. بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش بدین صورت مطرح می‌شود: با توجه به تنوع گونه‌های سفالی و تطبیق آن‌ها با محوطه‌های دیگر، گاهنگاری محوطه دربرگیرنده چه دوره‌های فرهنگی است؟ یافته‌های این پژوهش، سفال‌های این محوطه را در دو گروه عمده سفال‌های لعاب‌دار (سفال‌های تک‌رنگ، چندرنگ، نقاشی روی لعاب، نقاشی زیرلعاب، اسگرافیاتو) و بی‌لعاب (سفال‌های قالب‌زده و معمولی) دسته‌بندی می‌کند که براساس گونه‌شناسی سفالینه‌ها و تطبیق آن‌ها با محوطه‌های دیگر باید گفت محوطه شمس تبریزی خوی استقرارگاهی متعلق به قرون میانی تا متأخر اسلامی است. اوج شکوفایی این محوطه مربوط به سده‌های میانه اسلامی بوده است و هم‌چنین باید خاطرنشان نمود که گونه‌های شاخص سفالی، هم‌سانی‌های نزدیکی را با دیگر مراکز در شمال غرب و غرب نشان می‌دهد که این موضوع، نشان از وجود شبکه ارتباطی و فرهنگی گسترده در منطقه بوده است و متون تاریخی و سفرنامه‌ها این نتیجه‌گیری را تقویت می‌کند.

کلیدواژگان: خوی، محوطه شمس تبریزی، کاوش، سفال، گاهنگاری.

I. دکتری باستان‌شناسی، رئیس میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی شهرستان‌های خوی و سلماس، خوی، ایران (نویسنده مسئول).

Email: garavand.afra@gmail.com

II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

III. پژوهشگر پسادکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

IV. کارشناس ارشد باستان‌شناسی، اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی آذربایجان غربی، شهر خوی، ایران

ارجاع به مقاله: گراوند، افراسیاب؛ جوانمردزاده، اردشیر؛ حسینی‌نیا، سیدمهدی؛ و ملک‌پور، فاطمه. (۱۴۰۳). «گاهنگاری نسبی محوطه شمس تبریزی خوی براساس مجموعه سفالی به دست آمده از کاوش باستان‌شناسی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۲۷): ۲۸۸-۲۵۹. doi: <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.259>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-573-fa.html>



فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
براین که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)



مقدمه

شهرستان خوی یکی از مراکز مهم گذرگاهی و به‌عنوان یک چهارراه ارتباطی برای دادوستد با سرزمین‌های دور و نزدیک بوده است. این حوزه به‌لحاظ قرارگرفتن در مراکز ارتباطی، از یک طرف به حوضه دریاچه ارومیه، و از طرف دیگر به منطقه قفقاز جنوبی و از سوی دیگر به شرق آناتولی منتهی می‌شود و به‌لحاظ موقعیت خاص راهبردی، به‌خصوص برای جوامع پیش‌ازتاریخ موقعیت خاصی فراهم و در پژوهش‌های مرتبط با شکل‌گیری جوامع از اهمیت به‌سزایی برخوردار است (گراوند و ملک‌پور، ۱۳۹۶: ۵۰۹). بررسی و کاوش‌های باستان‌شناختی منطقه، نشان می‌دهند که قدیمی‌ترین سابقه سکونت در منطقه به دوره نوسنگی جدید (هزاره ششم پیش‌ازمیلاد) می‌رسد (ملک‌پور، ۱۳۸۹؛ عابدی، ۱۳۹۵؛ ملک‌پور و گراوند، ۱۳۹۵). پهنه فرهنگی خوی به دلیل دارا بودن آب‌وهوای سرد کوهستانی با زمستان‌های پر برف و تابستان‌های معتدل و خنک و شرایط ایجاد مراتع مرغوب گسترده، دشت‌های مستعد جهت کشاورزی و دامپروری، شرایط مناسبی را برای استقرارهای دائم و موقت در ادوار مختلف فرهنگی به‌وجود آورده و نقش بسیار مهمی را در طول تاریخ ایفا نموده است. این منطقه، باوجود اهمیت بسیار زیادش در مطالعات باستان‌شناسی ایران، کمتر موردتوجه قرار گرفته است؛ با این حال یافته‌های باستان‌شناسی و مدارک تاریخی حاکی از اهمیت این منطقه در ادوار فرهنگی دارد.

در مطالعات باستان‌شناسی، یافته‌های سفالی در گاهنگاری محوطه‌ها و مطالعه روند تغییرات فرهنگی اهمیت فراوانی دارند. پژوهش‌های روش‌مند درباره گونه‌های سفال محوطه شمس تبریزی خوی، از این قاعده مستثنی نیست و با توجه به این‌که در مطالعات باستان‌شناسی ایران، این محوطه موردتوجه قرار نگرفته است، بررسی و مطالعه این داده‌ها ضروری است و یافته‌های باستان‌شناسی و مدارک تاریخی حاکی از اهمیت این منطقه در ادوار فرهنگی است. مطالعه گونه‌شناسی سفال‌های این منطقه در راستای شناخت رونق و رکود شهر و همچنین ارتباطات فرهنگی و تجاری با نواحی همجوار در سایه مقایسه گونه‌های سفالی گامی اساسی است. با توجه به این امر، هدف اصلی این پژوهش، مطالعه سفال‌های دوران اسلامی این محوطه، گونه‌شناسی و گاهنگاری نسبی آن‌ها است.

پرسش‌های پژوهش: در راستای مطالعه سفال‌های حاصل از کاوش و با توجه به نوع داده‌ها، پرسش‌هایی بدین شرح مطرح است؛ (۱) سفال‌های موسوم نقش‌کنده (اسگرافیاتو) در این محوطه با کدام مناطق دارای هم‌سانی بوده است؟ (۲) بین سفال‌های فیروزه‌ای قلم مشکی این محوطه با کدام مناطق مشابهت وجود دارد؟ (۳) با توجه به مقایسه سفالینه‌های این محوطه، گاهنگاری محوطه عمدتاً دربرگیرنده کدام دوره‌های فرهنگی است؟

روش پژوهش: روش جمع‌آوری داده‌ها مبتنی بر کاوش‌های باستان‌شناسی و مطالعه کتابخانه‌ای است و روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. در این راستا ابتدا فعالیت‌های میدانی پیشین و پژوهش‌های باستان‌شناسی شهرستان خوی مطالعه شد. پس از کاوش و بررسی باستان‌شناسی محوطه، سفال‌های این محوطه از سه کارگاه جمع‌آوری و مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار گرفت و به‌منظور مطالعه صحیح و دقیق‌تر داده‌ها، طرح سفال‌ها و مشخصات آن‌ها از لحاظ سبکی و نوع نقش‌مایه‌ها با دیگر مراکز تولید سفالگری مورد مقایسه و تحلیل قرار گرفت. پس از آن منابع توصیفات تاریخی و جغرافیایی در ارتباط با محوطه، به‌منظور مطابقت محوطه شمس تبریزی با داده‌های سفالی بررسی شد.

پیشینه پژوهش

مطالعات و پژوهش‌های میدانی که در منطقه انجام گرفته، بیشتر به‌منظور شناسایی و ثبت آن‌ها

در آثار ملی بوده است که می‌توان به موارد پیش‌رو اشاره کرد؛ «کلیس» در بررسی‌های متعددی به مطالعه و شناسایی منطقه دست‌زد (Kleiss, 1967; 1970; 1971)؛ هم‌چنین مطالعه مشابهی در سال ۱۹۶۰م. به وسیله «سالوینی» انجام شد (Salvini, 1960). «بهمن کارگر» در این منطقه محوطه‌های باستانی زیادی را در فهرست آثار ملی ثبت کرد (کارگر، ۱۳۸۳). بررسی و شناسایی آثار شهرستان خوی توسط «حیدری» و «عفیفی» در سال ۱۳۸۱ هـ.ش. (حیدری و عفیفی، ۱۳۸۱)، بررسی و بازنگری آثار دوره مس‌وسنگ و مفرغ شهرستان خوی و سلماس توسط «ملک‌پور» در سال ۱۳۸۷ هـ.ش. (ملک‌پور، ۱۳۸۹)، کاوش باستان‌شناختی محوطه دوه‌گز خوی توسط «عابدی» (عابدی، ۱۳۹۲)، گمانه‌زنی و تعیین عرصه و حریم محوطه دوزداغی خوی توسط «ملک‌پور» و «گراوند» (گراوند و ملک‌پور، ۱۳۹۶ الف؛ گراوند و همکاران، ۱۳۹۸)، گمانه‌زنی به منظور لایه‌نگاری و تعیین عرصه و حریم پیشنهادی تپه‌چای خوی توسط «گراوند» (گراوند، ۱۴۰۰). محوطه شمس تبریزی خوی نخستین بار در سال ۱۳۸۶ هـ.ش. توسط «حیدری» کاوش شده است (حیدری، ۱۳۸۶) و پس از آن در سال ۱۳۹۷ هـ.ش. توسط «ملک‌پور» مورد گمانه‌زنی قرار گرفته است (ملک‌پور و گراوند، ۱۳۹۷). اهمیت و مطالعه سفال‌های این محوطه و هم‌چنین مشخص شدن وضعیت گاه‌نگاری محوطه، ارتباط خوی قدیم با مناطق دیگر، ضرورت این پژوهش را ایجاب کرده است.

محوطه شمس تبریزی خوی

محوطه شمس تبریزی در شمال غربی شهر خوی، در محلی میان محله ربط و محله امامزاده قرار دارد. این محوطه در طول شرقی ۳۷، ۴۳، ۴۹ و عرض شمالی ۵۳۴، ۶۷، ۴۲ و در ارتفاع ۱۱۷۵ متر از سطح آب‌های آزاد واقع شده است (نقشه ۱). محوطه مذکور با ۱۰۰ متر طول (در راستای شمالی-جنوبی) و ۷۳ متر عرض (شرقی-غربی) و ۷۳۰۰ متر مربع مساحت دارد. در جبهه جنوبی محوطه، بنایی یادبود موسوم به «مناره شمس تبریزی» قرار گرفته است و نام محوطه برگرفته از نام عارفی است که اکثر مورخین دارالقرار آن را این محوطه می‌دانند که در ادامه بدان پرداخته می‌شود (تصاویر ۱ و ۲).

مقبره شمس تبریزی

از کهن‌ترین منابعی که از وجود مدفن شمس تبریزی در خوی یاد شده، مجمل فصیحی «خوافی هروی» (تألیف شده در ۸۴۵ هـ.ق.) است. خوافی می‌نویسد: شیخ حسن خرقة از دست شیخ الکامل المکمل الواصل شیخ شمس‌الدین تبریزی که به خوی مدفون است و مولانای روم تخلص اشعار خود را به نام او کرده، گرفته و پوشید (ریاحی، ۱۳۷۸: ۵۲۸). از دیگر نشانه‌های حضور شمس تبریزی در خوی، متنی از نسخه خطی ثمرات الفتواد فی مبدء و العمداد عالم و صوفی نامدار ساری «عبداله افندی» (متوفی ۱۰۷۱ هـ.ق.) است که با عناوین «رئیس الکتاب» و «شارح مثنوی» شناخته می‌شود (مقدم، ۱۳۹۰: ۸۹).

در منشآت السلاطین «فریدون بیگ»، در گزارش لشکرکشی «سلیمان اول» پادشاه عثمانی به ایران آمده است که در بازگشت سلطان سلیمان اول از تبریز به دیار روم، در سه روزی که در تابستان ۹۴۲ هـ.ق. در شهر خوی گذرانیده، روز پنج‌شنبه چهارم ربیع‌الاول، حضرت پادشاه با حضرت «سرعسکر (ابراهیم پاشا)» سوار شدند و به زیارت مزار شریف حضرت شمس تبریزی مشرف گردیدند (ریاحی، ۱۳۷۸: ۹۴).

مناره شمس تبریزی خوی و نمادشناسی آن

مناره شمس تبریزی، بنایی یاد بود و استوانه‌ای شکل است که حدود ۱۴/۵ متر ارتفاع دارد و دکلی

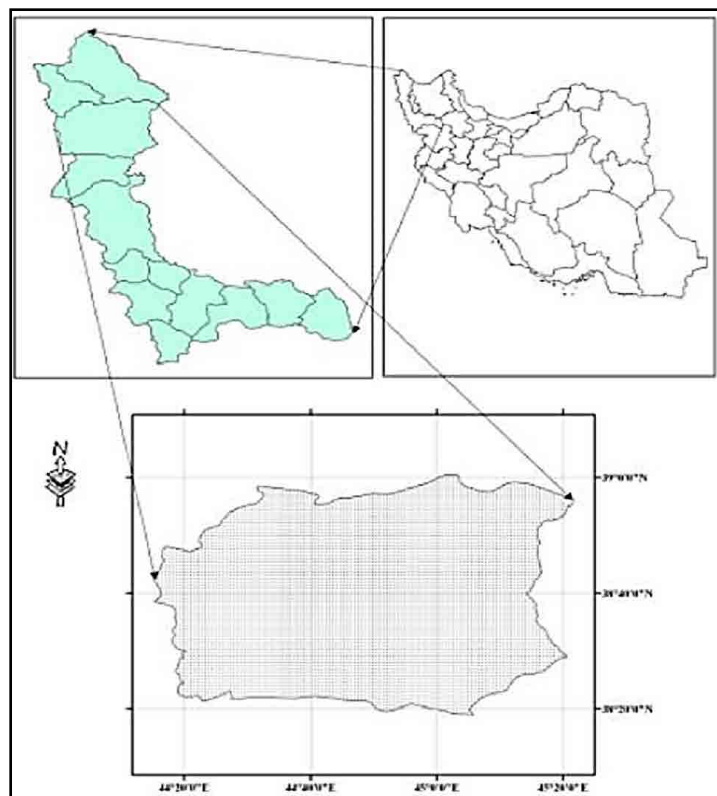
در وسط آن وجود دارد که ستون مدوری است که در مرکز مناره ساخته شده و پلکان‌های مارپیچی (۴۳ پله) به دور آن پیچیده و بالا رفته‌اند. این دکل یا ستون مرکزی در پایین دارای ضخامتی به اندازه ۵۰ سانتی‌متر است که به تدریج هرچه به طرف بالا می‌رود از ضخامت آن، متناسب با کم شدن قطر مناره کاسته می‌شود.

پلکان‌های مناره‌ها عموماً از روی نقشه، برخلاف حرکت عقربه ساعت حول محور مرکزی یا دکل می‌پیچند (مخلصی، ۱۳۷۹: ۳۴۰). ولی به‌طور استثناء پلکان‌های مناره شمس تبریزی به ارتفاع ۳۷ و طول ۸۰ و عرض ۲۰ سانتی‌متر در جهت عقربه‌های ساعت است و پله‌ها به صورت مارپیچی به حول محور مرکزی یا دکل می‌پیچند و تا نعلبکی مناره ادامه می‌یابد. در ورودی مناره شمس به صورت درگاه کوتاهی است که در پایین مناره و در قسمت شمال غربی آن تعبیه شده است، این قسمت کمی از دایره مناره بیرون آمده که از آنجا به وسیله پله‌ها امکان صعود بیشتر می‌شود. در قسمت فوقانی مناره نیز (در بالای قسمت نعلبکی شکل) نورگیری بزرگ رو به سمت جنوب تعبیه شده است، که علاوه بر نورگیری جهت اذان نیز استفاده می‌شده است (ملک‌پور و گراوند، ۱۳۹۷: ۴۵).

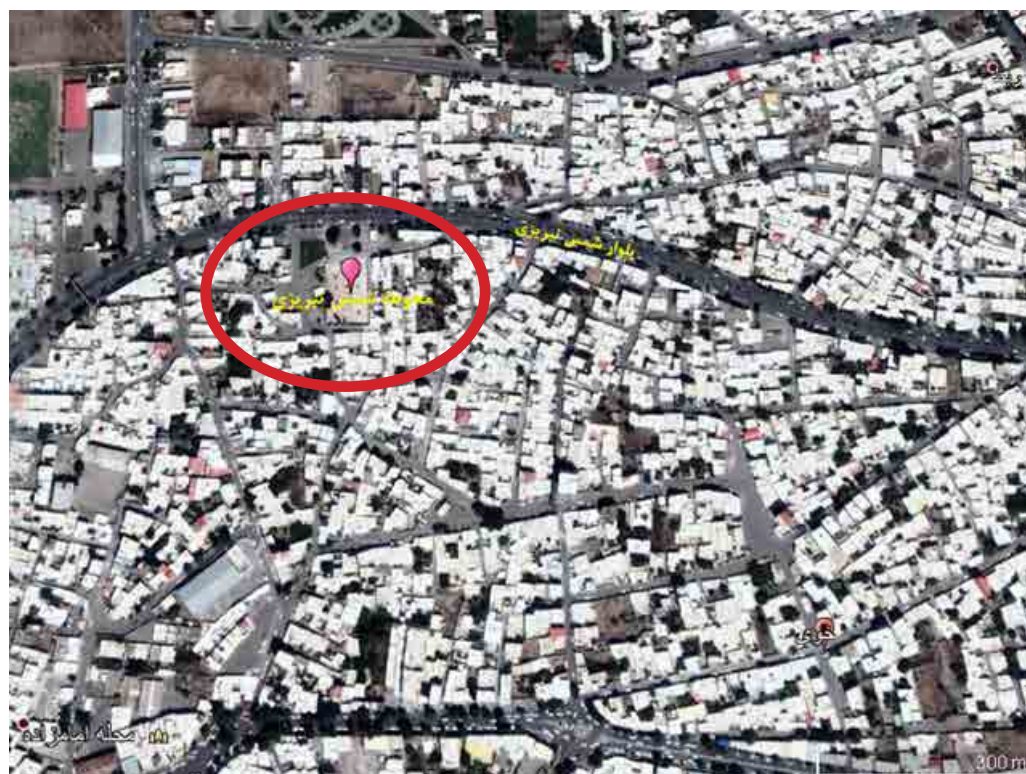
ساختمان مناره نیز از سه قسمت پایه، ساقه (بدنه) و کلاهک (تاج) تشکیل شده است. قسمت زیرین مناره از سنگ و قسمت بدنه و فوقانی (تاج) آن از آجر بنا شده است. دورتادور قسمت میانی مناره با جمجمه و شاخ قوچ در ۲۸ ردیف (در هر ردیف حدود ۴۰ کله با شاخ) تزئین شده است (همان). در کتاب بیان منازل سفر عراقین از «نصوحی السلاخی مطراقچی» که مربوط به سال ۹۴۲ هـ.ق. است، نمایی از کاخ شاه اسماعیل با سه مناره که پشت آن نیز مقبره شمس تبریزی است، دیده می‌شود (تصویر ۳). در سمت راست این تصویر، نمایی از آرامگاه شمس تبریزی به همراه سه مناره با تزئینات جمجمه و شاخ قوچ که در محدوده باغ و میدان شاهی است، به تصویر کشیده شده و در مرکز قلعه به سمت چپ نیز کاخ زمستانی شاه اسماعیل صفوی که پیرامون آن، دیواری به شکل شش ضلعی ساخته شده، ترسیم گردیده است (ریاحی، ۱۳۷۸: ۶۰۸). مناره‌هایی که رو به سمت آسمان و پله‌هایی که به طرف یک اصل و یک عشق و قرب الهی و شاخ‌های قوچی که نماد و آفرینشی دوباره و شعاع نور هستند، امیدواری به ظهور منجی موعود، گذار از مرحله ناسوت و جهان فرودین به مرتبه جاودانه اعلی را به ارمان می‌آورند (جابر، ۱۳۷۰: ۲۳). «قوچ» در فرهنگ ایرانی نماد «باروری»، «نعمت»، «برکت» و «خورشید» است (حبیبی، ۱۳۸۱: ۱۱۸؛ گراوند و رضالو، ۱۳۹۷: ۱۵۲). این حیوان نمادی از انگیزش خلاق و نماد روح در لحظه تکوین است. قوچ نخستین صورت منطقه البروج و به معنی «انگیزش آغازین» است (سرلو، ۱۳۸۸: ۳۴۷). قوچ نماد جهانی نیروی جنسی مردانه و خدایان مذکر است که نیروهای باروری طبیعت را نمادین می‌کند (Werness, 2004:341-3). شاخ‌های پیچیده قوچ نماد تندر بود و هم با ایزدان خورشید و هم با ایزد بانوان ماه در ارتباط است (کوپر، ۱۹۷۸: ۲۸۲).

تشریح گمانه‌زنی

تعداد سه گمانه (به ابعاد ۲/۴×۲/۴ و ۲×۲ متر) با نام اختصاری Sh.T.Kh N: 1-3 معرف نام محوطه شمس تبریزی خوی در جبهه شمالی و شرقی محوطه، برای شناسایی لایه‌ها و دسترسی به نهشته‌های فرهنگی ایجاد گردید (تصاویر ۴ و ۵). در این گمانه‌زنی، گمانه‌ها رو به سمت شمال باز گردیده و روش ثبت و ضبط مواد و یافته‌های فرهنگی براساس روش لایه‌نگاری لوکوس و فیچر انجام گرفت و لایه‌بندی و مواد فرهنگی یافت شده تحت این عناوین (گمانه ۱ با پیش شماره ۱۰۰، گمانه ۲ با پیش شماره ۲۰۰ و گمانه ۳ با پیش شماره ۳۰۰) ثبت گردیده است.



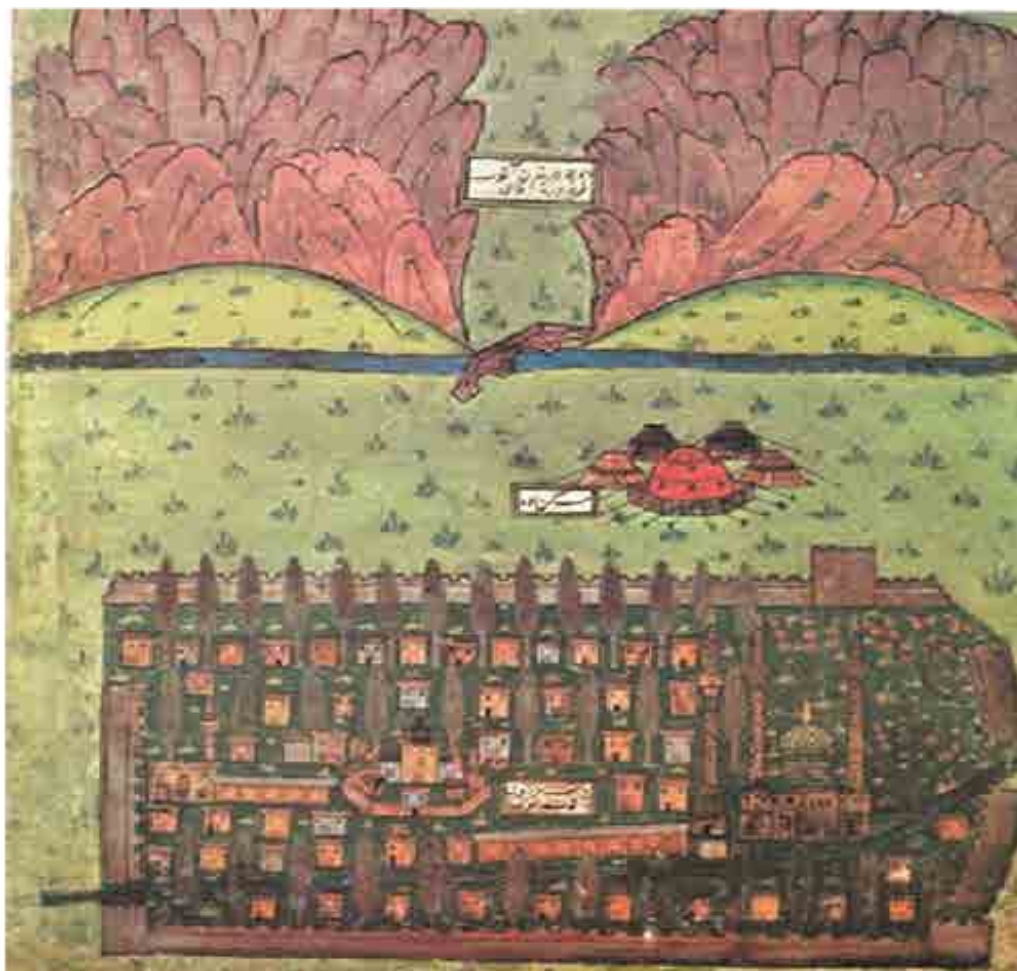
نقشه ۱: موقعیت استان آذربایجان غربی و شهرستان خوی (مددی، ۱۳۹۹: ۹۱).
Map. 1: The location of West Azerbaijan Province and Khoy County (Maddi, 2020: 91).



تصویر ۱: موقعیت محوطه شمس تبریزی خوی بر روی عکس ماهواره‌ای (Google Earth).
Fig. 1: The location of Shams Tabrizi area on a satellite image (Google Earth).



تصویر ۲: موقعیت محوطه شمس تبریزی در بافت شهری امروزی (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 2: The position of Shams Tabrizi area in the current urban fabric (Authors, 2018).



تصویر ۳: کاخ شاه اسماعیل (مطراچی، ۱۳۷۹).
Fig. 3: Shah Ismail's Palace (Metrachchi, 2000).



تصویر ۴: عکس هوایی از موقعیت گمانه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۷)
Fig. 5: Aerial photo of the speculated location (Authors, 2018).



تصویر ۵: موقعیت شمالی گمانه‌ها در محوطه شمس تبریزی (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 4: Northern location of the speculated area in Shams Tabrizi (Authors, 2018).

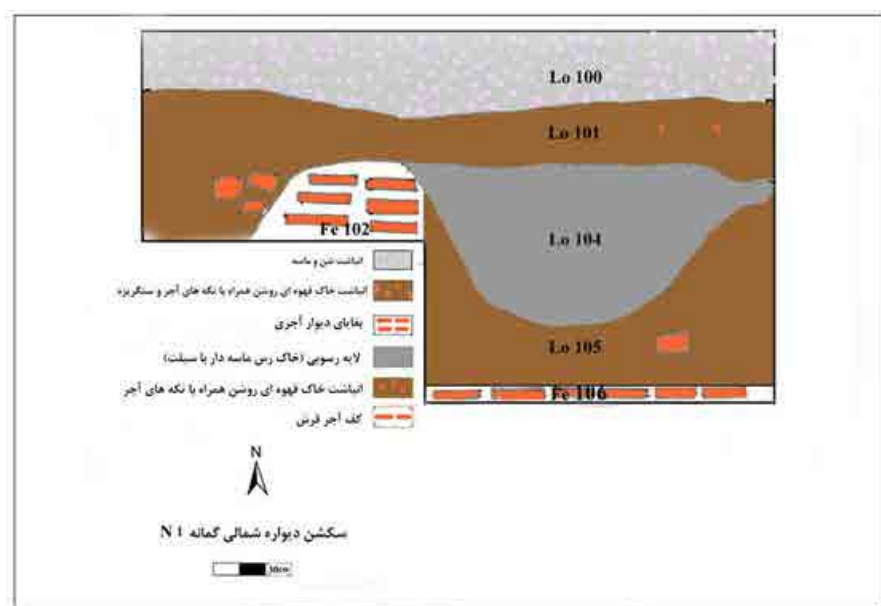
گمانه ۱

پروژه گمانه‌زنی محوطه شمس تبریزی با ایجاد اولین گمانه در فاصله ۱۱ متری جبهه شرقی مناره با نام گمانه N1 آغاز شد. این گمانه در ابعاد ۲×۲ متر در جهت شمال و در طول شرقی ۴۱، ۴۳، ۴۹ و عرض شمالی ۵۱۷، ۶۷، ۴۲ و در ارتفاع ۱۱۷۵ متر از سطح آب‌های آزاد، ایجاد و مورد کاوش قرار گرفت. گمانه مزبور تا عمق ۵۱۰ سانتی‌متری مورد کاوش قرار گرفت و در آن تعداد ۸ لایه (لوکوس) و ۴ فیچر شناسایی گردید (تصاویر ۶ و ۷).



تصویر ۶: نمایی از موقعیت جنوبی لوکوس‌های گمانه ۱ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 6: View of the southern location of the Loci of Speculation 1 (Authors, 2018).



تصویر ۷: برش دیواره شمالی گمانه ۱ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 7: Cross-section of the northern wall of Locus 1 (Authors, 2018).

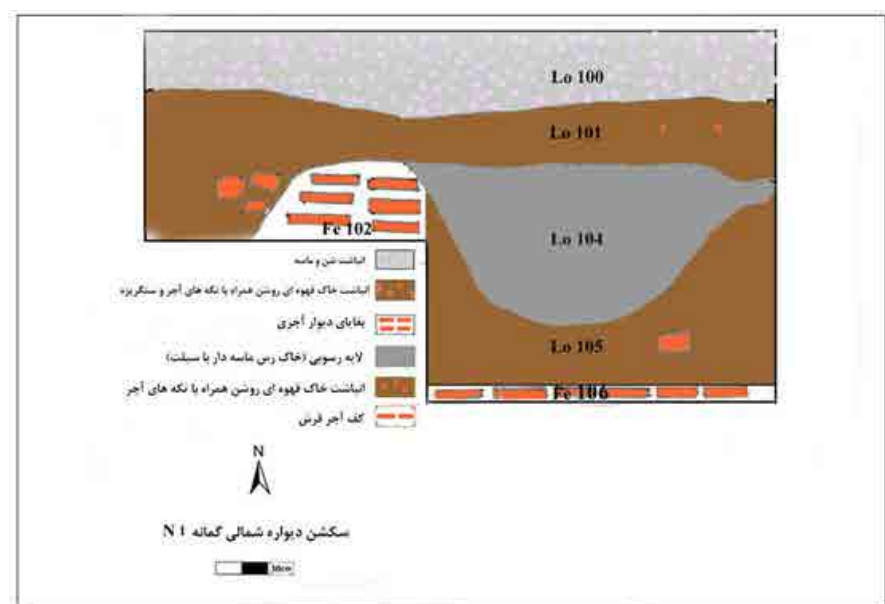
گمانه ۲

این گمانه تقریباً در مرکز حیاط محوطه و در فاصله ۲۲ متری شمال مناره، در ابعاد ۲/۴×۲/۴ متر در جهت شمال ایجاد و مورد کاوش باستان‌شناختی قرار گرفت. گمانه مذکور در طول شرقی ۳۵، ۴۳، ۴۹، و عرض شمالی ۵۳۴، ۶۷، ۴۲ و در ارتفاع ۱۱۷۵ متر از سطح آب‌های آزاد، واقع شده است. در این گمانه، تعداد ۵ لایه (لوکوس) و ۵ فیچر شناسایی و ثبت گردید (تصاویر ۸ و ۹).



تصویر ۸: موقعیت لوکوس‌های گمانه ۲، دید از غرب (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 8: Position of Loci of Speculation 2, wall of Locus 2 (Authors, 2018).



تصویر ۹: برش دیواره شمالی گمانه ۲ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 9: Cross-section of the northern, view from the west (Authors, 2018).

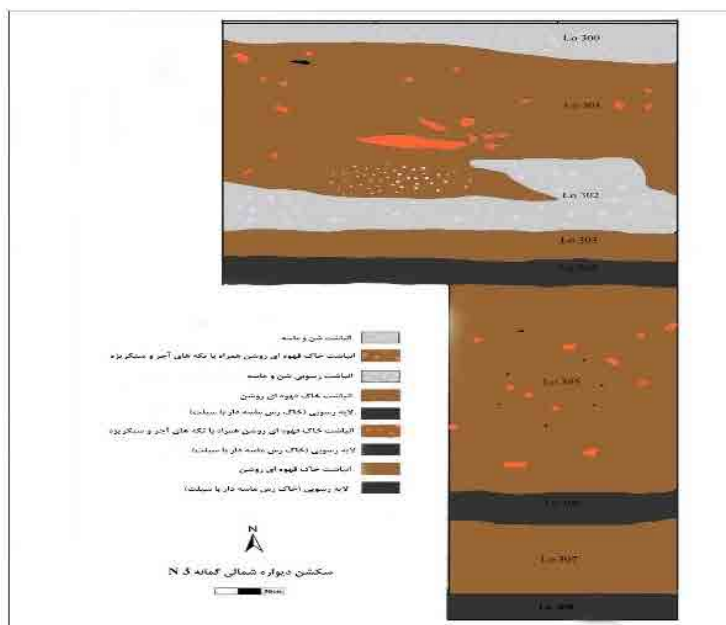
گمانه ۳

این گمانه در فاصله ۴۵ متری شمال مناره، در ابعاد ۲×۲ متر در جهت شمال ایجاد و مورد کاوش باستان‌شناختی قرار گرفت. گمانه مذکور در طول شرقی ۳۳، ۴۳، ۴۹ و عرض شمالی ۵۵۵، ۶۷، ۴۲ و در ارتفاع ۱۱۷۵ متر از سطح آب‌های آزاد، واقع شده است. گمانه تا عمق ۴۴۰ سانتی‌متری کاوش گردید و در آن تعداد ۹ لایه (لوکوس) شناسایی و ثبت گردید (تصاویر ۱۰ و ۱۱).



تصویر ۱۰: موقعیت جنوبی لوکوس‌های گمانه ۳ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 10: Southern location of Loci of Speculation 3 (Authors, 2018).



تصویر ۱۱: برش دیواره شمالی گمانه ۳ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Fig. 11: Cross-section of the northern wall of Locus 3 (Authors, 2018).

سفال‌های به‌دست آمده از محوطه

سفال‌های به‌دست آمده در هر گمانه در فرم برگه مشخصات سفال‌ها توصیف شد. برای یافتن جواب پرسش‌های پژوهش، سفال‌های محوطه در جدول ۱، دسته‌بندی شدند. در بخش بعدی مشخصات سفال‌ها، تاریخ‌گذاری و نمونه‌های مشابه آن‌ها با دیگر محوطه‌ها مورد مقایسه قرار گرفتند.

جدول ۱: انواع سفال‌های محوطه شمس تبریزی (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Tab. 1: Types of ceramics in the Shams Tabrizi area (Authors, 2018).

نقوش	رنگ لعاب	نوع سفال
نقوش سیاه، فیروزه‌ای، لاجوردی و قرمز	لعب سفید و شفاف	سفال‌هایی به رنگ نخودی سفالینه
طرح‌ها با رنگ فیروزه‌ای، سبز تیره و لاجوردی	رنگ قرمز و شفاف	سفال‌های چندرنگ
رنگ فیروزه‌ای	نخودی‌رنگ	سفالینه لعاب‌دار ساده
دارای نقش کنده (اسگرافیاتو)	رنگ قرمز و سبز	سفال‌های لعاب‌دار
دارای نقوش مشکی، آبی و بنفش	لعب فیروزه‌ای و سفید	سفالینه‌های به رنگ نخودی و قرمز
-	دارای لعاب آبی و شیری	سفالینه‌های به رنگ نارنجی
دارای نقوش مشکی	لعب زرد، فیروزه‌ای، سفید و بادمجانی	سفالینه‌هایی به رنگ نخودی و نارنجی
دارای نقوش مشکی و کنده (اسگرافیاتو)	زیرلعب فیروزه‌ای	سفالینه‌های به رنگ نارنجی
-	سفال‌های بی‌لعب	کوزه فقاغ
-	سفال‌های بی‌لعب	سفال‌های قالب‌زده

مشخصات سفال‌ها

۱- سفالینه‌هایی به رنگ نخودی با نقش مشکی و قرمز زیرلعب سفید که متعلق به قرون ۱۱-۱۰ ه.ق. هستند (جدول ۲).

جدول ۲: سفال‌های نخودی‌رنگ محوطه (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Tab. 2: Pea-colored ceramics of the area (Authors, 2018).

ردیف	طرح	تاریخ‌گذاری	نمونه‌ها
۱		قرن ۱۰-۱۱ ه.ق.	-
۲		قرن ۱۰-۱۱ ه.ق.	-

۲- سفال‌هایی به رنگ نارنجی و دارای نقوش سیاه، فیروزه‌ای و لاجوردی روی لعاب سفید و شفاف هستند. این سفال‌ها متعلق به قرن ۹ ه.ق. هستند (جدول ۳).

۳- سفالینه‌های «چندرنگ زیرلعب»، خمیره این سفال به رنگ قرمز است و طرح‌ها با رنگ فیروزه‌ای، سبز تیره و لاجوردی زیرلعب شفاف نقاشی شده است (جدول ۴). مکان ساخت این نوع سفالینه‌ها به‌درستی مشخص نیست؛ با این حال، نمونه‌های به‌دست آمده از آن‌را به مناطقی

جدول ۳: سفال‌های نارنجی‌رنگ محوطه (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Tab. 3: Pea-colored ceramics of the area (Authors, 2018).

ردیف	طرح	تاریخ‌گذاری	نمونه‌ها
۱		قرن ۹ ه.ق.	(خدادوست و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۵، نمونه ۵۰)
۲		قرن ۹ ه.ق.	(کیانی و کریمی، ۱۳۶۴: ۸۳)
۲		قرن ۹ ه.ق.	(خدادوست و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۵، نمونه ۴۸)

هم‌چون؛ ری، سلطانیه، ساوه و سلطان‌آباد نسبت داده‌اند (دیماند، ۱۳۶۵: ۱۸۸). «لین» اعتقاد دارد که این سفال‌ها تحت تأثیر سبک گرگان ساخته شده‌اند (Grube, 1991)؛ از سوی دیگر، برخی آن‌را شبیه کارهای متأخر کاشان می‌دانند (Atil, 1973: 159). «هال» و «آتیل»، سفالینه‌های چندرنگ زیرلعاب را متعلق به اواخر قرن ۷ ه.ق. دانسته و «دیماند» نیز آن‌ها را متعلق به نیمه دوم قرن ۷ ه.ق. می‌داند (Atil, 1973: 59; Hall, 1934: 66; دیماند، ۱۳۶۵).

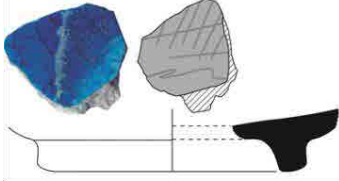
جدول ۴: سفال‌های چندرنگ محوطه (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Tab. 4: Multi-colored ceramics of the area (Authors, 2018).

ردیف	طرح	تاریخ‌گذاری
۱		قرن ۷ ه.ق.

۴- قطعه سفالینه لعاب‌دار ساده نیز به رنگ فیروزه‌ای به دست آمده است. خمیر آن‌ها نخودی‌رنگ است و شامل یک لبه T شکل و یک کف است (جدول ۵). این نمونه‌ها از شاخصه‌های سفال‌های دوره ایلخانی هستند و این نوع سفالینه‌ها را می‌توان به نیمه دوم قرن ۷ ه.ق. و اوایل قرن ۸ ه.ق. نسبت داد که نمونه‌های فراوانی از آن در مناطق گوناگون مانند: سلطان‌آباد، کاشان،

سلطانیه، همدان، بجنورد و...، به‌ویژه ناحیه سلطان‌آباد به‌دست آمده است (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۳).

جدول ۵: سفالینه لعاب‌دار ساده محوطه (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Tab. 5: Simple glazed ceramics of the area (Authors, 2018).

ردیف	طرح	تاریخ‌گذاری
۱		قرن ۷-۸ ه.ق. (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۳)
۲		قرن ۷-۸ ه.ق. (همان: ۸۴).

۵- سفال‌های لعاب‌دار به رنگ قرمز و دارای نقش کنده (اسگرافیاتو) زیرلعاب سبز هستند و براساس مقایسه و گونه‌شناسی به‌عمل آمده متعلق به قرون ۵ تا ۶ ه.ق. هستند (جدول ۶). حوزه جغرافیایی-فرهنگی شمال غرب و غرب را می‌توان مهم‌ترین و غنی‌ترین حوزه ایران از نظر وجود و حضور سفالینه نقش کنده (اسگرافیاتو) دانست؛ باید گفت کمیت، کیفیت، تنوع و گسترش این سفالینه در این حوزه، نه تنها در ایران، بلکه در جهان اسلام بی‌نظیر است (شاطری، ۱۳۹۴: ۳). آق‌کند، یازکند، سلطانیه، شیخ‌تپه ارومیه، همدان، کنگاور، طاق‌بستان و تخت‌سلیمان از میادین مهم و عمده این حوزه به‌شمار می‌روند (همان: ۴). درمیان ظروف متعلق به دوره سلجوقی با فن اسگرافیاتو، قطعات سفالی لعاب‌دار به رنگ سبز با طرح‌های مارپیچی به‌دست آمده است (Schnyder, 1968: 194). این ظروف، از قرون اولیه تا دوره‌های متأخر گستره شمال شرق، سواحل خزر، شمال غرب و جنوب غرب ایران را دربر می‌گیرد (شریف‌کازمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۹). تنوع سفال‌های آق‌کند در این محوطه نسبت به گونه‌های دیگر بیشتر بوده است. رنگ عمده، لعاب سبز بوده که با قلم‌مشکی طرح‌ریزی شده است. نقش‌های گیاهی، نقش‌های موازی و هندسی، نقش حیوانی مانند ماهی، خطوط مواجی و زیگزاگی و طرح‌های کنده هندسی دیده می‌شود.

۶- قطعه سفالینه‌های به‌دست آمده به‌رنگ نخودی و قرمز و دارای نقوش مشکی، آبی و بنفش زیر و روی لعاب فیروزه‌ای و سفید هستند و متعلق به قرون متأخر اسلامی هستند (جدول ۷).

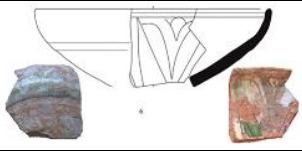
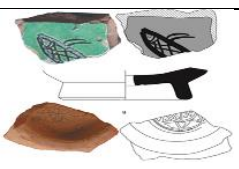
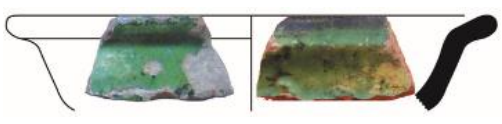
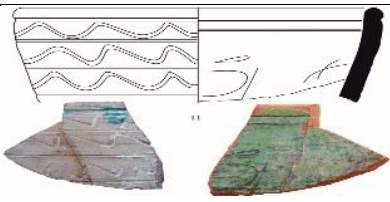
۷- قطعه سفالینه‌های به‌دست آمده به رنگ نارنجی و دارای لعاب آبی و شیری هستند (جدول ۸).

۸- قطعه سفالینه‌هایی به رنگ نخودی و نارنجی که دارای نقوش مشکی زیرلعاب زرد، فیروزه‌ای، سفید و بادمجانی هستند. این ظروف سفالی متعلق به قرن ۸ و ۹ ه.ق. هستند (جدول ۹).

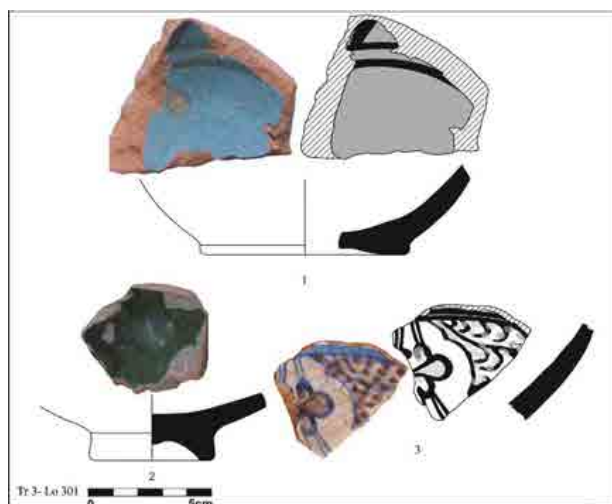
۹- قطعه سفالینه‌های به رنگ نارنجی و دارای نقوش مشکی و کنده (اسگرافیاتو) زیرلعاب فیروزه‌ای هستند. این ظروف سفالی متعلق به قرن ۷ و ۸ ه.ق. هستند (جدول ۱۰).

۱۰- سفال‌های بی‌لعاب، شامل: یک کوزه فقاع و چهار قطعه سفال قالب‌زده است. کوزه فقاع به‌دست آمده به رنگ نخودی مایل به سبز است و متعلق به قرون ۵ تا ۶ ه.ق. است (جدول ۱۱). این نوع کوزه‌ها از نیشابور، ری، شوش، جرجان، همدان و دیگر مناطق باستانی به‌دست آمده که معمولاً متعلق به سده‌های ۴ تا ۶ ه.ق. است؛ تعدادی در شهر اسلامی سلطانیه نیز به‌دست

جدول ۶: سفال‌های لعاب‌دار به رنگ قرمز و دارای نقش‌کنده محوطه (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Tab. 6: Red glazed ceramics with incised patterns of the area (Authors, 2018).

ردیف	طرح	تاریخ‌گذاری	نمونه‌ها
۱		قرن ۵-۶ ه.ق.	
۲		قرن ۵-۶ ه.ق.	(ولایتی، ۱۳۹۶)
۳		قرن ۵-۶ ه.ق.	(ولایتی، ۱۳۹۶)
۴		قرن ۵-۶ ه.ق.	(کیانی، ۱۳۷۹: ۱۸)
۵		قرن ۵-۶ ه.ق.	(خدادوست و همکاران، ۱۳۹۶: نمونه ۳۳ کیانی و کریمی، ۱۳۶۴: ۳۱)
۶		قرن ۵-۶ ه.ق.	(کیانی و کریمی، ۱۳۶۴: ۱۰)
۶		قرن ۵-۶ ه.ق.	

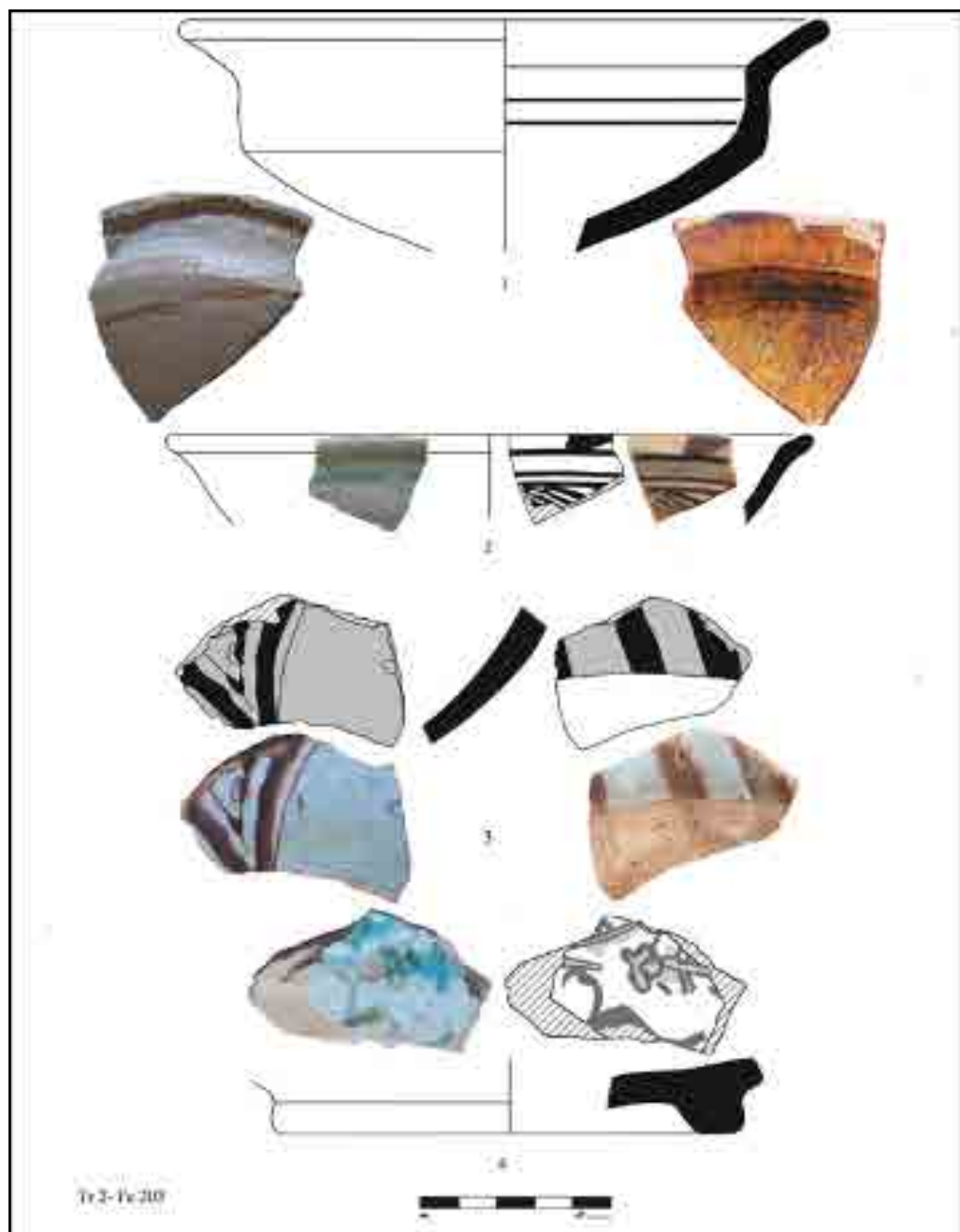
جدول ۷: سفال‌های به رنگ نخودی و قرمز و دارای نقوش مشکی، آبی و بنفش زیر و روی لعاب فیروزه‌ای و سفید (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Table 7: Pea and red-colored ceramics with black, blue, and purple patterns under and over turquoise and white glaze (Authors, 2018)



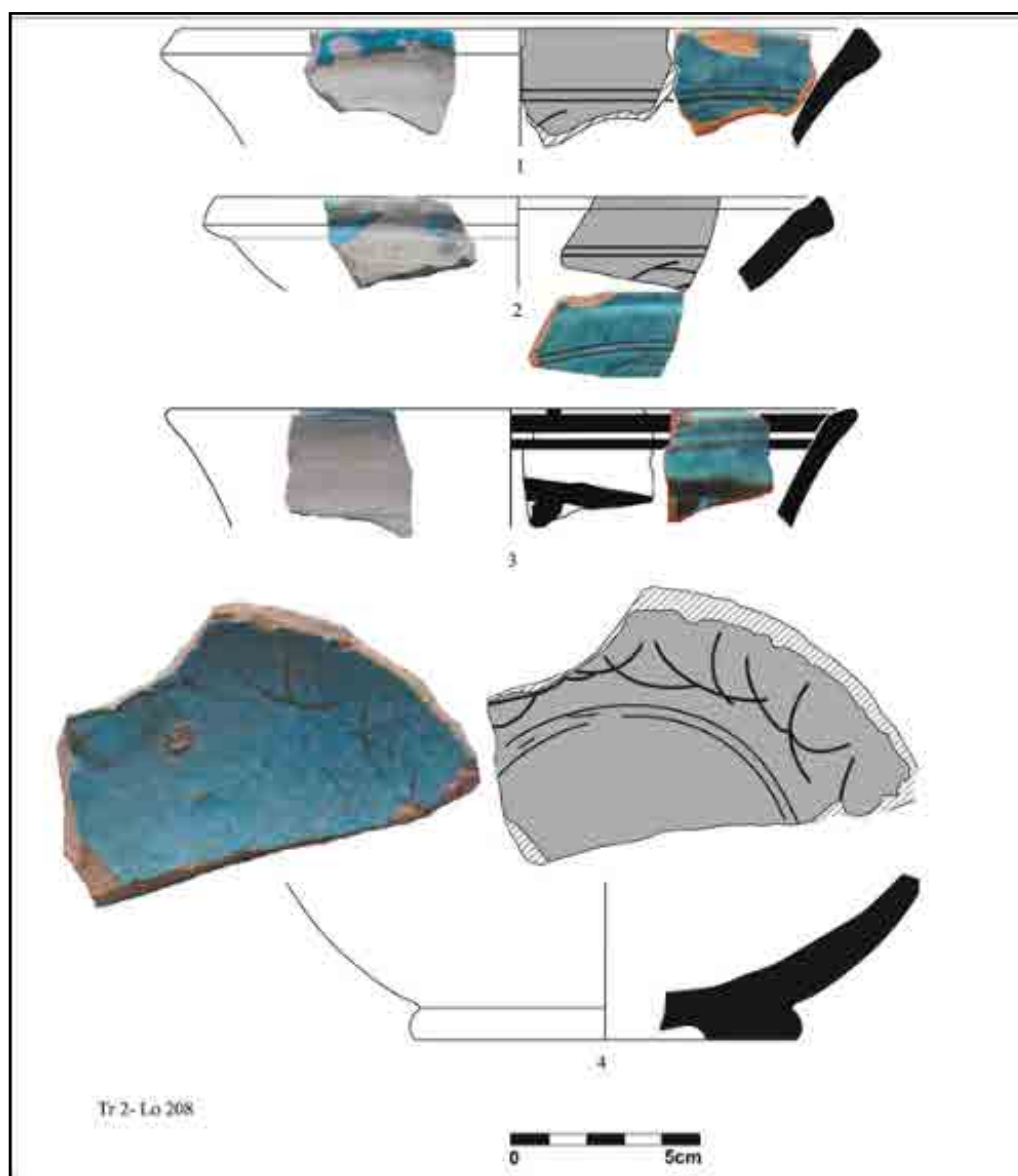
جدول ۸: رنگ نارنجی و دارای لعاب آبی و شیری (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Tab. 8: Orange-colored ceramics with blue and milky glaze (Authors, 2018).



جدول ۹: سفال نخودی و نارنجی رنگ (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Tab. 9: Pea and orange-colored ceramics (Authors, 2018).



جدول ۱۰: سفالینه‌هایی به رنگ نارنجی و دارای نقوش مشکی و کنده (اسگرافیاتو)، (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Tab. 10: Orange-colored ceramics with black and incised patterns (Sgraffito), (Authors, 2018).

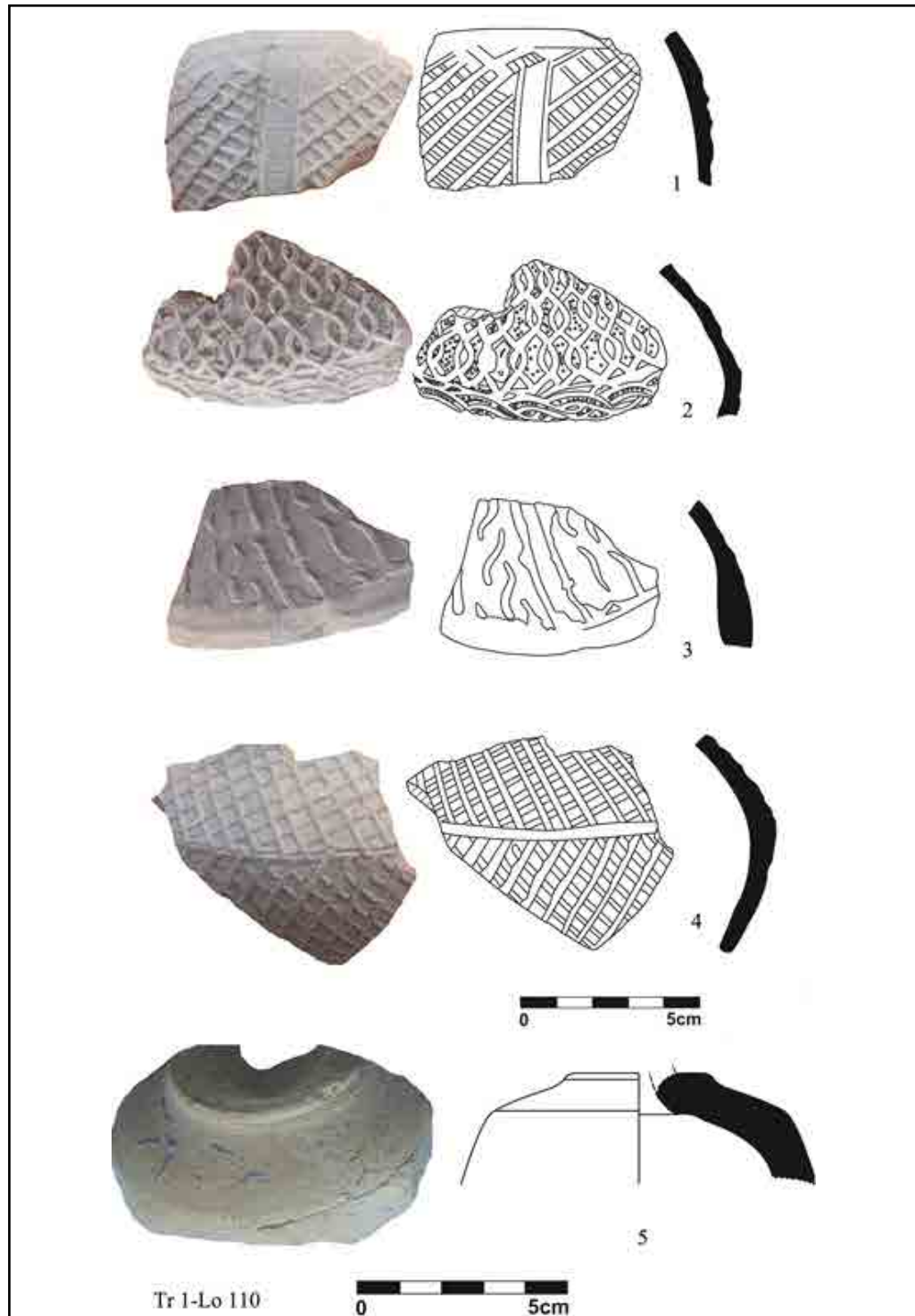


آمده که باید به قرن ۸ ه.ق. تعلق داشته باشد (قوچانی، ۱۳۶۶: ۴۰). از کاوش‌های دره‌شهر نیز دو نمونه به دست آمده که مربوط به قرن ۲ و ۳ ه.ق. هستند (لک‌پور: ۱۳۸۹: ۴۶۶). سفال‌های قالب‌زده به رنگ نخودی با نقوش هندسی هستند. فن قالب‌زده را روی سفال‌های بدون لعاب کوچک، به‌ویژه در ظروفی که بدنه آن‌ها کاملاً کروی نیست و گاه به تقلید از ظروف فلزی به صورت چندوجهی ساخته شده‌اند، می‌توان دید. این نقوش معمولاً با قالب روی بدنه و در ظروف بزرگ‌تر روی شانه و قسمت‌های ضخیم‌تر ظروف ایجاد می‌شده است (توحیدی، ۱۳۷۹: ۲۵۹). این شیوه، رایج‌ترین شیوه تزئین سفال بی‌لعاب در عصر سلجوقی است که در تزئین سفال‌های لعاب‌دار نیز به کار می‌رفت (دژم‌خوی، ۱۳۸۶: ۷۷). شاید قلم‌زنان فلزکار با سفالگر همراه و همکار بوده‌اند (Fehervari, 1980). این تزئینات نقوش سرزنده پرکار و تجملی بوده است و گویای ذوق و سلیقه سفالگر است که نمایانگر جامعه شهرنشینی مرفه است که زرق و برق و تزئینات پرکار را پسند داشته است، گویای ذوق و سلیقه‌ای سرچشمه گرفته از سرزمین‌های ترک‌نژاد است (چوبک، ۱۳۹۱: ۸۹).

مشهورترین نمونه‌های سفال‌های قالب‌زده مربوط به کاوش‌های نیشابور بوده (Wikinson, 1972) و جدیدترین اطلاعات در رابطه با این سفال نیز از کاوش‌های شهر کهن جیرفت به‌دست آمده است (چوبک، ۱۳۹۱: ۸۸). ری، استخر، نیشابور، ساوه، کاشان، زنجان، آمل و جرجان از مراکز اصلی ساخت این ظروف شناخته شده‌اند (بهرامی، ۱۳۲۷: ۴۵؛ رفیعی، ۱۳۷۷).

جدول ۱۱: سفال‌های بی‌لعب (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Tab. 11: Unglazed ceramics (Authors, 2018).



ارتباطات فرهنگی با مناطق همجوار

شناساندن پیوندها و تعاملات فرهنگی میان جوامع، به مؤلفه‌ها و عناصر زیادی وابسته است؛ در این میان سفال به عنوان یک عضو جدایی ناپذیر از زندگی روزمره انسان‌ها، بیانگر روابط جوامع مختلف است و چگونگی تعاملات میان جوامع را تبیین می‌نماید (خدادوست و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۸). گونه‌شناسی و سبک‌شناسی سفال یکی از مهم‌ترین راه‌ها برای درک تعاملات فرهنگی است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۸)؛ ازسوی دیگر، تشابه میان سفال سرزمین‌های اسلامی، بیانگر گسترش گونه‌های سفال رسمی است که در مراکزی خاص تولید و به مناطق دیگر صادر می‌شدند یا در کارگاه‌های محلی و با کیفیتی پایین‌تر ساخته و تقلید می‌شدند (خدادوست و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۹)؛ بنابراین، تقلید گونه‌های سفال و تولید آن‌ها با کیفیتی پایین‌تر یا جابه‌جایی سفال‌ها در پی صادرات از روابط فرهنگی و اقتصادی میان جوامع حکایت دارد؛ هم‌چنین، جابه‌جایی برخی گونه‌های سفال فاخر در قالب هدایا نیز بیانگر روابط سیاسی جوامع است (امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۶). افزون بر این، روابط فرهنگی میان دو یا چند جامعه، ناشی از موقعیت جغرافیایی و راه‌های ارتباطی است. پراکندگی گونه‌های سفال در حوزه‌های جغرافیایی واقع در مسیرهای ارتباطی، همان‌گونه که وجود راه‌های ارتباطی به توزیع و گسترش سنت‌های هنری و فرهنگی می‌انجامد، می‌تواند بیانگر وجود رابطه میان آن حوزه‌ها باشد (همان). درمورد گونه‌شناسی سفال‌های محوطه شمس تبریزی خوی و تشابهات آن‌ها با دیگر محوطه‌ها باید گفت، در مناطقی چون: ری، سلطانیه، ساوه و سلطان‌آباد، کاشان، سلطانیه، همدان، بجنورد، آق‌کند، یازکند، سلطانیه، شیخ‌تپه ارومیه، همدان، کنگاور، طاق‌بستان و تخت‌سلیمان، نیشابور، ری، شوش، جرجان، و همدان به دست آمده است. درمورد وجوه این هم‌سانی‌های سفالی باید اظهارداشت که خوی در زمان سلجوقیان و به‌ویژه شاخه سلجوقیان روم، جزو ممالک سلجوقیان عراق بود، به خاطر این موقعیت ارتباطی این شهر بر سر شاهراه بازرگانی شرقی و غرب قرار گرفت؛ هم‌چنین در عهد «سلطان سنجر سلجوقی» بدانجا رسید که همتای «ری» شد و شاه مذکور «خوی» و «ری» را جزو مناطق خاصه خود کرد. مشابهت گونه‌های سفالی با ری نیز دلیلی بر این سخن است. پس از رونق و آبادانی خوی در عصر سلجوقیان و ویرانی و آسیب دیدن آن در حملات مغول، به‌ویژه در سال ۶۲۸ ه.ق.، بار دیگر در عصر ایلخانیان، خوی اندک‌اندک رو به آبادانی نهاد و رونق ازدست رفته خود را بازیافت (زریاب‌خوئی، ۱۳۶۶: ۳۰). سفال‌های نیز از دوره ایلخانی در این محوطه به دست آمده است که قابل مقایسه با محوطه‌های این زمان بوده است. خوی در دوره تیموریان رو به افول گذاشت و با زوال فرهنگی روبه‌رو شد؛ هم‌چنین در دوره صفویان شهر خوی مورد توجه شاه اسماعیل قرار گرفت و به عنوان پایتخت زمستانی خود انتخاب کرد، اما این آبادانی مدت زیادی طولی نکشیده و خوی بارها توسط پادشاهان عثمانی (سلیمان، مراد سوم و مراد چهارم) مورد حمله، غارت و ویرانی قرار گرفته است.

تطبیق داده‌های سفالی با متون تاریخی

منابع تاریخی درباره خوی و اهمیت آن در منابع خود سخن بیان داشته‌اند. «اصطخری» درباره خوی می‌نویسد: «از ارومی تا سلماس چهارده فرسنگ و از سلماس تا خوی هفت فرسنگ و از خوی تا تانشوی (نخجوان) سه مرحله است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۱). «ابن حوقل» بیان می‌دارد: «خوی شهری متوسط لیکن آباد و پر جمعیت و حاصل خیز است، میوه‌ها و باغ‌های فراوان دارد. حصاری استوار از آجر بر آن ساخته‌اند و مردم آنجا لطیف‌تر از مردم تبریزاند» (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۸۴). «مستوفی» شهر خوی را از اقلیم چهارم مساحت آن را ۶۵۰۰ گام توصیف کرده است؛ هم‌چنین از فراوانی میوه و باغات شهر و توصیف چهره مردمان شهر سخن به میان آورده است (مستوفی،

۱۳۶۲: ۸۵-۸۴). «حموی» می‌نویسد: «خوی شهر مشهوریست از اعمال آذربایجان و آن قلعه‌ای ست پر نعمت و میوه...» (یاقوت حموی، ۱۳۲۳: ۵۰۲). «عمادالدین زکریا»، خوی را شهری آباد دارای حصاری بلند و استوار و پر آب و درخت و دارای غلات و محصولات فراوان و مردمی خیر و نیکوکار و منسوجی ابریشمین به نام «جولخ»^۴ توصیف کرده است (انصاری قزوینی، ۱۳۶۶: ۲۷۹). اغلب این مورخان از لحاظ زمان به سده‌های چهارم تا ۸ ه.ق. می‌زیسته‌اند. گاه‌نگاری نسبی سفال‌های محوطه شمس تبریزی نیز نشان می‌دهد، اغلب سفال‌ها به سده‌های ۵ تا ۱۱ ه.ق. تعلق دارند. در تطبیق منابع تاریخی با داده‌های سفالی باید گفت که مورخان اسلامی، رونق و معروفیت خوی را به قرون میانی به خصوص قرن ۵ تا ۸ ه.ق. نسبت می‌دهند؛ از همین دوران سفال‌های به دست آمده که هم‌سانی و شباهت‌های انکارناپذیری با محوطه‌های شرق، غرب و مرکز ایران دارند. این امر می‌تواند به دلیل ارتباطات و مراودات فرهنگی، اقتصادی و تجاری خوی با آن مراکز باشد. گونه‌های سفالینه‌های شاخص این محوطه عبارتند از: چندرنگ زیرلعاب، سفالینه لعاب دار ساده به رنگ فیروزه‌ای، سفالینه‌های به رنگ نخودی و قرمز و دارای نقوش مشکی، آبی و بنفش زیر و روی لعاب فیروزه‌ای و سفید، سفالینه‌هایی به رنگ نخودی و نارنجی دارای نقوش مشکی زیرلعاب زرد، فیروزه‌ای، سفید و بادمجانی، قطعه سفالینه‌های به رنگ نارنجی و دارای نقوش مشکی و کنده (اسگرافیاتو) زیرلعاب فیروزه‌ای، سفال‌های بی‌لعاب شامل: یک کوزه فقا و قطعات سفال قالب زده؛ ولی از لحاظ فراوانی سفال‌ها گونه‌های نقش کنده و سفال‌های آق‌کند در این محوطه نسبت به گونه‌های دیگر بیشتر بوده است؛ هم‌چنین از گونه‌های سفال‌های بی‌لعاب سفال قالب زده نسبت به گونه‌های دیگر بیشتر بوده است.

نتیجه‌گیری

براساس مطالعات باستان‌شناختی انجام گرفته و متون تاریخی مورخانی مانند: ابن حوقل، مستوفی، حموی و «زکریای قزوینی»، خوی به دلیل قرار گرفتن بر سر شاهراه بازرگانی شرق-غرب، در طول دوران اسلامی، به‌ویژه قرون ۵ تا ۸ ه.ق. شهری آباد و پررونق بوده است. مجموعه سفالی به دست آمده از کاوش باستان‌شناسی محوطه شمس تبریزی نیز نشان می‌دهند، این منطقه در قرون مذکور دارای مراوده فرهنگی، تجاری و اقتصادی با مراکز دیگر بوده و اوج عظمت شهر در دوره‌های سلجوقی تا صفوی بوده است که به دلیل اتفاقات سیاسی و تاریخی، به‌ویژه در دوران ایلخانیان و صفویان، همه دستاوردهای فرهنگی آن به دست مهاجمانی چون: مغولان و عثمانی‌ها (دوران پادشاهی سلیمان، مراد سوم و مراد چهارم) از بین رفته است، اما مجدداً پویایی و عظمت خود را حفظ کرده است.

در این راستا، محوطه شمس تبریزی خوی از استقرارگاه‌های شاخص دوران اسلامی در منطقه است که دارای داده‌های فرهنگی بسیار ارزشمندی از جمله آثار سفالی متنوع است. این داده‌های سفالی برپایه مقایسه گونه‌شناختی به عمل آمده، متعلق به قرون میانی تا متأخر اسلامی هستند و در دو گروه عمده سفال لعاب دار و بی‌لعاب تقسیم می‌شوند. سفالینه‌های بی‌لعاب محوطه را سفال‌های قالب زده و سفال‌های معمولی تشکیل می‌دهد و سفالینه‌های لعاب دار هم شامل: لعاب تک‌رنگ، لعاب چندرنگ، نقاشی روی لعاب، نقاشی زیرلعاب و اسگرافیاتو هستند. به دلیل تنوع گونه‌های سفالی از نظر فرم، بیشتر شامل انواع کاسه‌های سفالی هستند و از نظر فن و تزئین نیز گونه‌های شاخصی از جمله: اسگرافیاتو، قالب زده، قلم مشکی، نقاشی زیرلعاب و نقاشی روی لعاب را تشکیل می‌دهند؛ بنابراین می‌توان گفت، سفال‌های موسوم به «اسگرافیاتو» در مناطق دیگر مانند: آق‌کند، یازکند، سلطانیه، شیخ‌تپه ارومیه، همدان، کنگاور، طاق‌بستان و تخت‌سلیمان به دست آمده است و از لحاظ سبکی و شیوه ساخت بین سفال‌های فیروزه قلم مشکی این محوطه

و مناطق دیگر، در برخی موارد مشابهت‌هایی وجود دارد. مشابه سفال‌های فیروزه قلم‌مشکی این محوطه در سلطان‌آباد، کاشان، سلطانیه، همدان و بجنورد و مناطق دیگر به دست آمده و از این نظر با آن‌ها قابل مقایسه هستند. نتایج مطالعات گونه‌های مختلف سفال‌های محوطه شمس تبریزی نشان می‌دهند که سفال‌های این محوطه عمدتاً مربوط به قرون میانی اسلامی هستند. با توجه به این‌که تاکنون از فعالیت‌های باستان‌شناسی در خوی هیچ‌گونه مرکز تولید سفال از دوران اسلامی یافت نشده است، به نظر می‌رسد سفالینه‌ها از مراکز تولید سفال به این محل وارد شده است. بر مبنای گاهنگاری لایه‌های کاوش شده در گمانه‌ها و هم‌چنین مقایسه تطبیقی داده‌های سفالی، محوطه شمس تبریزی خوی دارای آثار و استقرارهایی از قرون میانی اسلامی تا قرون متأخر اسلامی است.

پی‌نوشت

1. Dava goz
2. Olkhu

۳. سرزمین.

۴. نوعی از بافته پشمینه باشد که از آن خرجین سازند و مردم فقیر و درویش و قلندران هم پوشند (دهخدا، ۱۳۶۹).

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند، از تمامی مسئولین محترم اداره میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی، به ویژه کارکنان بخش باستان‌شناسی به خاطر کمک بیدریغشان در به سرانجام رسیدن این پژوهش سپاسگزاری نماییم.

درصد مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده اول ۴۰٪ و نویسندگان دوم، سوم و چهارم هم هرکدام ۲۰٪ مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- ابن حوقل، (۱۳۴۵). ایران در صورة الارض. ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، (۱۳۴۰). ترجمه مسالک و الممالک. به کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- امیرحاجلو، سعید؛ و سقایی، سارا، (۱۳۹۷). «گسترش و تنوع گونه‌های سفال دوران اسلامی در سکونت‌های دشت نرماشیر کرمان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۹: ۲۲۶-۲۰۷. DOI: 10.22084/NBSH.2019.17433.1823
- انصاری قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود، (۱۳۶۶)، آثار البلاد و اخبار العباد. تصحیح: سبوحی از روی چاپ تهران و هند.
- بهرامی، مهدی، (۱۳۲۷). صنایع ایران (ظروف سفالین). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- تهرانی مقدم، جلال، (۱۳۱۳). تاریخ قم. چاپ تهران.
- توحیدی، فائق، (۱۳۷۹). فن و هنر سفالگری. تهران: سمت.
- جابز، گرترو، (۱۳۷۹). سمبل‌ها. کتاب اول، «جانوران». تهران: انتشارات کامیاب.

- چوبک، حمیده، (۱۳۹۱). «سفالینه‌های دوران اسلامی-شهر کهن جیرفت». مطالعات باستان‌شناسی، ۴ (۱): ۱۱۲-۸۳. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2012.35377>
- حبیبی، منصوره، (۱۳۸۱). «سیلک، نمادها و نشانه‌ها». کتاب ماه هنر، ۴۵ و ۵۰: ۱۲۲-۱۱۸.
- حیدری، رضا، (۱۳۸۶). «گمانه‌زنی محوطه مناره شمس تبریزی خوی». ارمیه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).
- حیدری، رضا؛ و عقیقی، ریحانه، (۱۳۸۱). «بررسی باستان‌شناختی شهرستان خوی جلد اول تا سوم». ارمیه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).
- حیدری، نرجس؛ عباس نژادسرستی، رحمت؛ و فاضلی‌نشلی، حسن، (۱۳۹۷). «برهمکنش‌های فرهنگی عصرمفرغ‌مازندران برپایه داده‌های سفالی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۷: ۷۴-۵۷. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.220765.142355>
- خدادوست، جواد؛ موسوی حاجی، سیدرسول؛ تقوی، عابد؛ و پورعلی‌یاری‌گوکی، شهین، (۱۳۹۶). «بررسی و مطالعه تحلیلی سفالینه‌های محوطه مالین، شهرستان باخرز (خراسان رضوی)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۳): ۱۷۲-۱۵۷. DOI: 10.22084/NBSH.2017.6934.1289
- رفیعی، لیل، (۱۳۷۷). سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر. تهران: یساولی.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۷۵). «تربت شمس کجاست؟». مجله کلک، ۷۲: ۲۸-۲۹.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۷۸). تاریخ خوی. تهران: انتشارات طرح‌نو.
- زارعی، محمدابراهیم؛ خاکسار، علی؛ مترجم، عباس؛ امینی، فرهاد؛ و دینی، اعظم، (۱۳۹۳). «بررسی و مطالعه سفال‌های ایلخانی به دست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی ارزانفود». مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۶ (۲): ۹۰-۷۳. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54174>
- زریاب‌خوئی، عباس، (۱۳۶۶). «سازمان اداری ایران در زمان ایلخانان (۲)». مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۲ (۱): ۳۹-۲۹.
- دیماند، س. م.، (۱۳۶۵). راهنمای صنایع اسلامی. ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- دژم‌خوی، مریم، (۱۳۸۶). «نظری اجمالی به سفال قالب زده عصر سلجوقی». باستان پژوهی، ۹ (۱۵): ۳۱-۲۷.
- سرلو، خوان ادوارد، (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها. ترجمه مهرانگیز اوحدی، تهران: دستان.
- شاطری، میترا، (۱۳۹۴). «حوزه‌بندی گونه نقش‌کننده در گلابه در ایران (مطالعه موردی حوزه شرق و جنوب شرق)». دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران: ۲۰-۱.
- شریف‌کاظمی، خدیجه؛ محمدیان، فخرالدین؛ و موسوی حاجی، سیدرسول، (۱۳۹۶). «مطالعه نقش‌مایه‌های هندسی سفالینه‌های دوران میانی اسلام». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۲ (۴): ۸۷-۱۰۰. DOI: 10.22059/JFAVA.2017.64030
- عابدی، اکبر، (۱۳۹۲). «گزارش کاوش باستان‌شناختی محوطه دوه‌گز خوی». مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).
- عابدی، اکبر، (۱۳۹۵). «گاه‌نگاری مطلق (۱۴C) و نسبی محوطه دوه‌گز خوی با استفاده از روش طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده (AMS)؛ شواهدی از دوره مس و سنگ انتقالی، دالما و پیزدلی». پژوهش باستان‌سنجی، ۲ (۱): ۵۴-۳۹. DOI: 10.29252/jra.2.1.39
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۶۶). «کوزه فقاع». مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۲ (۱): ۴۵-۴۰.
- کارگر، بهمن، (۱۳۸۳). «قالیچی: زیرتو مرکز مانا لایه IB، ۱۳۸۱-۱۳۷۸». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب، به‌کوشش: مسعود آذرنوش، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری (پژوهشگاه)، پژوهشکده باستان‌شناسی: ۲۴۹-۲۲۵.

- کوپر، جی. سی.، (۱۳۸۶). فرهنگ مصور نمادهای سنتی. ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۹). معماری ایران: دوره اسلامی. تهران: سمت
- کیانی، محمدیوسف؛ و کریمی، فاطمه، (۱۳۶۴). هنر سفالگری دوره اسلامی ایران. تهران: دانشکده علوم توانبخشی، مرکز باستان‌شناسی ایران.
- گراوند، افراسیاب، (۱۴۰۰). «گزارش گمانه‌زنی به منظور لایه‌نگاری و تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه چای خوی». ارومیه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).
- گراوند، افراسیاب؛ و ملک‌پور، فاطمه، (۱۳۹۶ الف). «گمانه‌زنی محوطه دوزداغی خوی؛ محوطه‌ای در شمال غرب ایران». جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام. ۴: ۳۱-۴۸. https://iaej.sku.ac.ir/article_10176.html
- گراوند، افراسیاب؛ و رضالو، رضا، (۱۳۹۷). «تفسیر شمایل‌نگارانه نقوش جانوری در قره‌کلیسا-چالدران». فصلنامه باستان‌شناسی پارسه، ۶: ۱۵۵-۱۳۹. DOI: 10.30699/PJAS.2.6.143
- گراوند، افراسیاب؛ حاجی‌زاده، کریم؛ ملک‌پور، فاطمه؛ و عابدی، اکبر، (۱۳۹۸). «محوطه دوزداغی خوی استقرارگاهی از عصر مفرغ در شمال دریاچه ارومیه». فصلنامه باستان‌شناسی پارسه، شماره ۱۰: ۳۷-۲۵. DOI: 10.30699/PJAS.3.10.25
- لک‌پور، سیمین، (۱۳۸۹). کاوش‌ها و پژوهش‌های باستانی دره‌شهر (سیمره). تهران: پازینه.
- مخلص، محمدعلی، (۱۳۷۹). «مناره‌ها». در: معماری ایران دوره اسلامی، گردآورنده محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات سمت.
- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲). نزهة القلوب. به اهتمام: گای لسترنج، تهران: دنیای کتاب.
- مطراقچی، نضوحی‌السلحی، (۱۳۷۹). بیان منازل سفر عراقین. ترجمه و تعلیق: رحیم رئیس‌نیا، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مقدم، علیرضا، (۱۳۹۰). «نگاهی بر کتاب مزارات خوی». گزارش میراث، ۴۷-۴۸: ۹۰-۸۹.
- ملک‌پور، فاطمه؛ و گراوند، افراسیاب، (۱۳۹۵). «گزارش گمانه‌زنی تعیین عرصه و حریم محوطه دوزداغی خوی». ارومیه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).
- ملک‌پور، فاطمه؛ و گراوند، افراسیاب، (۱۳۹۷). «گزارش گمانه‌زنی محوطه شمس تبریزی خوی». ارومیه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).
- ملک‌پور، فاطمه، (۱۳۸۹). «مطالعه و تحلیل الگوهای استقرار مس‌وسنگ تا پایان مفرغ قدیم شهرستان‌های خوی و سلماس». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر (منتشر نشده).
- ولایتی، رحیم، (۱۳۹۶). گزارش کاوش و گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و حریم شهر تاریخی اوجان- آذربایجان شرقی. تبریز: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی (منتشر نشده).
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله، (۱۳۲۳). معجم البلدان. ترجمه منزوی، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

IRAN, 2 (1): 39-54. <https://doi:10.29252/jra.2.1.39> (In Persian).

- Abedi, A., (2012). "Report of the archeological exploration of the Dohgoz Khoi area". Document center of the General Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of West Azarbaijan province (unpublished), (In Persian).

- Amirhajloo, S. & Amirhajloo, S. (2019). "Distribution, Continuity and Diversity of Islamic Ceramics in the Settlements of Narmashir Plain, Kerman". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 8(19): 207-226. <https://doi:10.22084/nbsh.2019.17433.1823> [in Persian].

- Ansari Qazvini, Z. M., (1366). *The works of Al-Bilad and Akhbar al-Abad*. Sabuhi's correction from Tehran and India (In Persian).

- Atil, E., (1973). *Freer gallery of Art Fifth Anniversary Exhibition III, ceramic from the world of Islam*. Wasingtin: Smthonian Institutation (In Persian).

- Bahrami, M., (1984). *Iranian Industries (Ceramic Pottery)*. Tehran: Tehran University Press.

- Choubak, H., (2012). "Islamic pottery of ancient city of Jiroft". *Journal of Archaeological Studies*, 4(1): 83-112. <https://doi:10.22059/jarcs.2012.35377> (In Persian).

- Cooper, J., (2007). *Illustrated Dictionary of Traditional Symbols*. Translated by: Maliha Karbasian, Tehran: Farshad (In Persian).

- Demand, S. M., (2016). *Guide to Islamic Industries*. Translated by: Abdullah Faryar, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).

- Dezhmkhoy, M., (2006). "A brief overview of molded pottery of the Seljuk era". *Bastanpajuhi*, 9(15): 27-31 (In Persian).

- Fehervari, G., (1980). *Islamic Metalwork of the eight to the fifteenth century in the Keir collection*. Faber & Faber, London (In Persian).

- Garavand, A.; Hajizadeh, K.; Malekpuor, F. & Abedi, A., (2020). "The Dozdaq Area; Establishment of Bronze Age in the North of Urmia Lake". *Parseh J Archaeol Stud.*, 3(10): 25-37. <https://doi:10.30699/PJAS.3.10.25> (In Persian).

- Garavand, A. & Rezalou, R., (2019). "Iconographic Interpretation of Animal Designs in the Ghareh Klisa of Chaldoran". *Parseh J Archaeol Stud.*, 2(6): 143-159. <https://doi:10.30699/PJAS.2.6.143> (In Persian).

- Garavand, A. & Malekpur, F., (2018). "Speculation on Duzdaq Khoi area, An area in northwestern Iran". *Journal of Iran's Pre Islamic Archaeological Essays*, 2(2): 31-48 (In Persian).

- Gravand, A., (2021). "Speculation report in order to stratify and determine the area and proposal of Tepechai Khoi's sanctuary". Urmia: Document Center of the General Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of West Azarbaijan Province (Unpublished), (In Persian).

- Gravand, A., (2021). "Speculation report in order to stratify and determine the area and proposal of Tepechai Khoi's sanctuary". Urmia: Document Center of the General

Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of West Azarbaijan Province (unpublished), (In Persian).

- Grube, E. J., (1991). "Ceramics xiv, the Islamic period 11 the 15th". in: *Encyclopedia Iranica*, 5 (3): 311-327 (In Persian). <https://iranicaonline.org/articles/ceramics-xiv>

- Habibi, M., (2001). "Silk, Symbols and Signs". *Book of the Month of Art*, 45 and 50: 122-118 (In Persian).

- Hall, A. R., (1934). "A new collection of Islamic Pottery". *Bulletin of the Museum of Fine Arts*, 32: 58-67 (In Persian).

- Hamavi, Y., (1944). *Mojam al baladan*. Vol 8. Translate by: Ali Naghi Manzavi. Tehran: Cultural Heritage [in Persian].

- Hamlin, C., (1975). "Dalma Tape". *Iran*, 13: 111-127 (In Persian).

- Heydari, N.; Abbasnejad, R. & Fazeli, H., (2018). "Cultural Interactions in Mazandaran during Bronze Age". *Journal of Archaeological Studies*, 10(1): 57-74. <https://doi:10.22059/jarcs.2018.220765.142355> (In Persian).

- Heydari, R., (2016). "Speculation of the Shams Tabrizi Khoi minaret enclosure". Ermia: Document Center of the General Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of West Azarbaijan Province (unpublished), (In Persian).

- Heydari, R. & Afifi, R., (2008). "Archaeological Survey of Khoi County, Volumes I to III". Ermia: Documents Center of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of West Azarbaijan Province (unpublished), (In Persian).

- Ibn Hawql, M., (1966). *Surah Al-Ard*. Translate by: Jafar Shear. vol 2. Tehran: Amirkabir. [in Persian].

- Ibn Khordadbeh, A., (1992). *Masalak al-Malak*. Translate by: Saeed Khakrand. Tehran: Miras Melal. [in Persian].

- Istakhri, A. I. I. b. M. F., (1964). *Masalak al-Mamalak*. By: Iraj Afshar. Tehran: scientific and cultural. [in Persian].

- Jobs, G., (2000). *Symbols -Book One, Janoran*. Tehran: Zayedeh Publications (In Persian).

- Kargar, B., (2004). "Qalaichi: Zirto Center of Mana Layer IB, 1378-1381". *Proceedings of the International Conference on Archeology of Iran: Northwest Area*, Masoud Azarnoosh's effort, Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization (Research), Archaeological Research Institute: 249- 225 (In Persian).

- Kayani, M. Y. & Karimi, F., (1985). "Pottery Art of the Islamic Period of Iran". Tehran: Faculty of Rehabilitation Sciences, Iran Archeology Center (In Persian).

- Khodadoost, J.; Mousavi Haji, S. R.; Taghavi, A. & Pooraliyari, S., (2017). "An Analytical Study of the Pottery at the Malin Site (Bakharz)". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7(13): 157-172. <https://doi:10.22084/nbsh.2017.6934.1289> (In Persian).

- Kiani, M. Y., (1379). *Iranian Architecture: Islamic Period*. Tehran: Samt.

- Kleiss, W., (1967). "Bericht Uber Zwei Erkundungsfahnen in Nordwest Iran". *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran*, 2: 7-119 (In Persian).

- Kleiss, W., (1970). "Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969". *Archäologische Mitteilungen Aus Iran, Neue Folge*, 3: 7-65
- Kleiss, W., (1971). "Ausgrabungen in Der urarraischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 3: 7-68 (In Persian).
- Lakpour, S., (2010). *Archaeological excavations and researches of Dereshahr Valley (Simreh)*. Tehran: Pazineh (In Persian).
- Malekpour, F., (2009). "Study and analysis of settlement patterns of copper and stone until the end of the Old Bronze Age in Khoy and Selmas cities". Master's thesis in archeology, Abhar Islamic Azad University (unpublished), (In Persian).
- Malekpour, F. & Gravand, A., (2015). "Speculation report on the determination of the area and privacy of Dozdaghi Khoi sit". Urmia: Document Center of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of West Azarbaijan Province (unpublished), (In Persian).
- Malekpour, F. & Gravand, A., (2017). "Speculation Report of Shams Tabrizi Khoi". Urmia: Document Center of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of West Azarbaijan Province (unpublished), (In Persian).
- Matrakčija, N. S., (2000). *Saving the houses of Iraqi travel*. Translated and edited, Rahim Raisnia, Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization, (In Persian).
- Moghadam, A., (2011). "Looking at the Book of Khoi Tombs". *Heritage Report*, 47-48: 90-89 (In Persian).
- Mostofi, H., (1983). *Nozha al-Qulub*. by: Mohammad Dabir Siyaghi. Tehran: Hadis Emrooz. [in Persian].
- Mukhsli, M. A., (2000). "Minarets". in: *The architecture of Iran during the Islamic period*, Compiled by: Mohammad Youssef Kiani, Tehran: Samit Publications (In Persian).
- Quchani, A., (1987). "Bubble Ja". *Journal of Archeology and History*, 2(1): 40-45 (In Persian).
- Salvini, M. P., (1960). *Eiralo Zagros Elurmia*. Rome Edizioni dell Aleneo (In Persian).
- Schnyder, R., (1968). "Saljuq pottrry in Iran". *The Memorial volume of the Vth International Congress of Iranian Art & Archaeology, Tehran-Isfahan-Shiraz, special pupbication of the Ministry of culture Arts*, 102: 189-197 (In Persian).
- Serlo, J. E., (2009). *The Culture of Symbols*. Translated by: Mehrangiz Ohadi, Tehran: Doŝtan (In Persian).
- Sharifkazemi, K.; Mohamadian, F. & Mosavi Haji, S. R., (2017). "The study design style geometric motifs in medieval Islam potteries". *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 22(4): 87-100. <https://doi: 10.22059/jfava.2017.64030> (In Persian).
- Shatari, M., (2014). "Regionalization of Naqsh-kandeh type in Gulabeh in Iran (a case study of East and South-East region)". *Second National Conference of Iranian Archeology*, 1-20 (In Persian).

- Tehrani Moghadam, J., (1934). *Tarikh Qom*. Tehran Press (In Persian).
- Touhidi, F., (2000). *Pottery art and art*. Tehran: Samt (In Persian).
- Velayati, R., (2016). *Report of exploration and speculation in order to determine the area and sanctuary of the historical city of Ojan, East Azerbaijan* (In Persian).
- Werness, H. B., (2004). *The Continuum Encyclopedia of Animal Symbolism in Art*. Continuum, London-New York, Continuum (In Persian).
- Zarei, M. E.; Khaksar, A.; Motarjem, A.; Amini, F. & Dini, A., (2015). "Survey and Study of Ilkahanid Pottery from Archaeological Excavations in Arzanfood". *Journal of Archaeological Studies*, 6(2): 73-90. [https://doi: 10.22059/jarcs.2015.54174](https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54174) (In Persian).
- Zariabkhai, A., (1987). "Administrative organization of Iran during Ilkhanate (2)". *Journal of Archeology and History*, 2(1): 29-39 (In Persian).